

ТЕМА 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ. ВІКТИМНІСТЬ І ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. ВІКТИМІЗАЦІЯ

План:

1. Поняття жертви злочину та її структура. Класифікація і типологія жертв злочинів.

2. Поведінка потерпілого від злочину та її характеристика

3. Поняття та ознаки віктимності. Рівні та види віктимності

4. Кримінологічне значення вивчення віктимності

5. Поняття та ознаки кримінологічної віктимізації. Кількісні та якісні характеристики кримінологічної віктимізації

1. Поняття жертви злочину та її структура

Жертва злочину (потерпілий) є істотним елементом у процесах вчинення злочину. Ще в 1941 році німецький кримінолог Ганс фон Гентиг відзначив існування зв'язку між злочинцем і жертвою (наприклад, взаємодія між шахраєм і обдуреним). Він виділив частину злочинності як "...процес, в якому антигромадські елементи пожирають один одного". Таким чином, дві сфери (злочинність і жертва) стають самостійними і пов'язані одна з одною, тобто потерпілий і злочинець протиставляються залежно від обставин, що виникають у суб'єтивно-об'єктивних відносинах.

Роль жертви у вчиненні злочину розглядалася ще в давніх пам'ятках світової культури. Але систематичні наукові дослідження в цьому напрямі почали проводити лише наприкінці 40-х початку 50-х років ХХ сторіччя і їх пов'язують, перш за все, з книгою вищезазначеного німецького вченого Г. Гентига "Злочинність та його жертва" (1948 рік). Він започаткував нову галузь у кримінологічній науці – віктимологію (від латинського слова "victima"- жертва і грецького "logos" – вчення, що разом означає "вчення про жертву"). Г. Гентиг розробив вчення про жертву злочину з такою повнотою, що жоден наступний дослідник цієї проблеми не міг обійти увагою посилення на його основоположні ідеї, зокрема, думку про те, що відносини жертва-злочинець тісно пов'язані зі злочинном. Це дає можливість не тільки комплексно підійти до даного феномена, а й робити прогнози стосовно осіб, які в майбутньому можуть стати жертвами злочинів, а також точніше визначати рівень латентної злочинності.

Вивчаючи особу будь-якої людини (у тому числі особу злочинця і потерпілого) як суб'єкта того чи іншого виду соціальної діяльності, слід мати на увазі, що між особою та її поведінкою існує нерозривний зв'язок.

Особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття, суспільних відносин.

Таким чином, особа – це цілісна сукупність взаємопов'язаних рис, властивостей і якостей учасника й носія суспільних відносин.

Деяка частина громадян характеризується суспільною пасивністю, зокрема злочинною поведінкою. Боротьба зі злочинністю не може бути ефективною без глибокого знання про те, хто і чому вчинює злочин. Звідси виникає потреба виділити особу злочинця. Але, вивчаючи особу злочинця, розроблюючи методи такого вивчення, не можна обмежуватися лише констатацією тих демографічних, ділових, кримінально-правових, морально-психологічних особливостей, що характеризують людей, які вчинювали злочини. Тут варто використовувати повнішу й різнобічнішу інформацію про всі обставини підготовки або вчинення злочину, включаючи і дані не тільки про злочинців, а й про їх жертви, мотиви й мету дій усіх учасників кримінальних подій.

Не є перебільшенням те, що в низці цих відомостей дані про особу потерпілого мають значення не менше, ніж інформація про злочинців. Роль

жертв у виникненні й розвитку ситуацій злочинів зазвичай дуже значна, тому потрібний аналіз кримінологічно значимих ролей жертв і облік усіх віктимологічних обставин, як вихідної бази для конкретних висновків і узагальнень.

Знання особи і поведінки потерпілих потрібно також для прийняття рішень про забезпечення їх особистої безпеки.

Дослідження і облік характеристик осіб жертв і злочинів необхідно для недопущення віктимологічного рецидиву. Що ж включає в себе поняття “особа потерпілого”?

Особу потерпілого можна розглядати лише в тому випадку, якщо людині внаслідок суб’єктивного бажання злочинця або суб’єктивної обстановки було завдано фізичного, морального або матеріального збитку від протиправної дії, незалежно від того, визнана вона у встановленому законом порядку потерпілою чи ні, і чи оцінює вона себе такою суб’єктивно.

Поняття жертви зазвичай ототожнюється з поняттям потерпілого. Вважаємо, що така позиція не є цілком вірною, адже потерпілий згідно зі ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України – це учасник кримінально-процесуальних відносин, який визнається таким органами досудового розслідування і являє собою особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову (матеріальну) шкоду.

Жертва, у свою чергу, може і не бути учасником процесу, тому й не визнаватися такою процесуально. Таким чином, поняття жертви в кримінології є ширшим за змістом, ніж потерпілого в кримінальному процесі.

Отже, під жертвою злочину з точки зору кримінологічної віктимології слід розуміти потерпілу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою суб’єктивно.

Найбільш вірним і повним визначенням, що відображає суть вищезазначеної дефініції, на наш погляд, є визначення *жертви злочину*, під якою слід розуміти особу, або спільноту людей в будь-якій формі інтеграції (у тому числі народ, націю, суспільство загалом), яким злочином заподіяно шкоду.

До структури особи потерпілого входять:

1) соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо);

2) кримінально-правова характеристика (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації);

3) соціально-рольова характеристика, що включає в себе сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім’янина, члена трудового колективу тощо;

4) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Вона виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадянських обов’язків, колективу, оточуючих людей, себе тощо. Сюди ж належить і кримінально-

правова система особи, тому що потерпілий зазвичай з'являється в процесі застосування кримінально-правових норм.

Сьогодні кримінологія, у тому числі й віктимологія, мають дані, що можуть бути основою для низки нових і важливих теоретичних та практичних висновків. Зокрема, емпіричний матеріал, отриманий у результаті віктимологічних досліджень у масштабі України, показав, що контингент потерпілих від злочинів на окремій території характеризується статично сталим станом і структурою демографічних, соціальних, соціально-психологічних, кримінально-правових ознак, що відрізняються від аналогічних показників – як контингенту осіб, які вчинили злочин, так і населення в цілому. Окрім того, з окремих видів і категорій злочинів, а також за місцем, часом і мотивами вчинення, зазначені вище ознаки, що характеризують потерпілих, мають статистично сталі показники. Виявлено значний вплив соціально-побутових зв'язків і взаємин між злочинцями і потерпілими на виникнення і розвиток криміногенної ситуації. Розглянемо названі підсистеми. Аналіз соціально-демографічних якостей потерпілих свідчить про те, що їх структура за віковими групами різко відрізняється від населення в цілому: індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинювалися частіше – внаслідок конфліктів побутового характеру.

Однак і сам похилий вік, пов'язаний із послабленням фізичної сили, може виступати за певних умов (наприклад, незначний привід з боку людини похилого віку для вчинення більш небезпечного злочину) обставиною, активізуючою злочинний намір людини. Підсилюється провокуючий ефект неправильної поведінки людей цього віку, їх обтяжливості.

Дослідженням встановлено, що серед потерпілих майже третину становлять неповнолітні. Низка психологічних особливостей віку неповнолітніх: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, що швидко змінюється через незавершеність морального формування, відставання психічного розвитку від фізичного, перевага в психічній діяльності процесів збудження над процесами гальмування, а інколи і просто фізична слабкість тощо сприяють становленню жертв злочинів цього віку. При розподілі потерпілих за ознакою статі з'ясувалося, що частка чоловіків у їх структурі становить – 51,9 %, жінок – 48,1 %, тобто структура потерпілих мало чим відрізняється від структури населення країни.

Порівняльний аналіз даних про потерпілих показав, що жінки стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж злочинів учинених жінками. Чоловіки потерпають від злочинів, учинених чоловіками, в 11 разів частіше, ніж від злочинів учинених жінками.

Ця обставина може бути пояснена тим, що чоловіки вступають у значно більше коло контактів з оточуючими людьми. Зважаючи на меншу зайнятість у вільний від роботи час організацією побуту, вихованням дітей тощо, а також на те, що чоловіки частіше і більше вживають алкогольні

напої, наркотичні речовини тощо, вони частіше і легше заводять випадкові й сумнівні знайомства, спричинюючи інколи несподівані конфлікти.

Становить інтерес структура потерпілих та індекс віктимізації за рівнем освіти. Найвищий індекс віктимізації спостерігається серед осіб із початковою і незакінченою середньою освітою (53,7 %), а також серед осіб, які не мають освіти (46,3 %).

Ступінь віктимізації залежить і від такого чинника, як значна відмінність в освітньому рівні подружньої пари. При сполученні “неосвічений чоловік – освічена жінка”, а також “освічений чоловік – неосвічена жінка” можливість стати жертвою підвищується, тобто тут спрацьовує низька культура спілкування та емоцій, невміння або небажання зазирнути у внутрішній світ протилежної сторони.

Серед соціальних груп населення індекс віктимізації такий: серед робітників – 57,4 %, службовців – 31,0 % та колгоспників – 11,6 %.

Серед потерпілих майже половина постраждала від побутових злочинів. Статистика свідчить, що кожний п'ятий вбитий – родич убивці. Соціально-побутовий зв'язок потерпілих із зазіхачами тісніший у жінок. Злочини, що вчиняються на побутовому ґрунті, здебільшого мають місце у квартирно-дворових умовах.

Дуже вагоме значення має питання про стан сп'яніння потерпілих у момент вчинення злочину. Відомо, що на осіб, які перебувають у нетверезому стані, через їх послаблений опір легше вчинити зазіхання. Крім того, такі люди порівняно легко зав'язують випадкові знайомства і зазвичай стають ініціаторами сварок і бійок. У минулому році, наприклад, у Києві наряди міліції щомісяця понад 900 разів виїжджали на побутові конфлікти, кожний четвертий з яких відбувся після спільного пияцтва. Інколи такі випадки закінчуються трагічно. Наприклад, жителька Солом'янського району м. Києва Л., 1965 р.н., у гостях у подруги після випивки посварилася з 38-річним П. і нанесла йому кухонним ножом смертельне поранення.

Серед потерпілих, які сприяли вбивству, виявилось лише 21,8 % осіб, які перебували у тверезому стані, і 72,8 % – у нетверезому. У багатьох випадках потерпілі до злочину пиячили разом зі злочинцем. Так, при вбивствах батьків кількість жертв, які перебували у стані алкогольного сп'яніння, у сім разів вища, ніж серед злочинців. Загалом у цій групі злочинів у 60 % випадків вина за виникнення передкримінальної ситуації лежить на жертвах.

Велике значення у вивченні особи потерпілого має морально-психологічна характеристика особи, до якої входить її соціальний статус (сукупність прав і обов'язків у межах кримінального процесу) і, що важливо для віктимології, її відносини з іншими особами, втягнутими в боротьбу зі злочинною діяльністю; позиція жертви, що являє собою особливості відносин між “співпотерпілими”, між ними і третіми особами, або свідками злочину, а також між жертвою і злочинцем. Так, у структурі морально-психологічного складу потерпілих, які негативною поведінкою сприяли

вчиненню злочинів, характерними виявилися такі якості, як агресивність, деспотизм до близьких, сварливість, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, недбайливий вибір знайомих. У морально-психологічній характеристиці ситуаційних злочинців можна виділити групу осіб, які характеризуються підвищеною збудливістю, гарячковістю, нестриманістю, що свідчить про соціальну неадаптованість. Розглянемо прояви деяких із цих якостей.

Агресивність, властива потерпілому, має “розвитковий” характер. Вона може проявлятися за сприятливих обставин і відносно будь-якої людини з її найближчого оточення, а також до сторонніх людей. До групи потерпілих, які мають ці якості, входять як потерпілі від сторонніх осіб, так і потерпілі від злочинів, що стали наслідком хронічних напружених конфліктів у родинно-побутових стосунках.

На відміну від “агресивних” потерпілих, особи, які виявили деспотизм до близьких, як правило, не конфліктують із сторонніми і бувають навіть м'якими і не хоробрими, а також такими, які легко підкоряються чужому тискові. Такі особи мучать тільки членів своєї сім'ї; деякі з них володіють ще й іншими негативними схильностями, такими, як вживання алкоголю, моральна неохайність тощо.

Сварливість найчастіше виявляється в осіб, які проживають у комунальних квартирах. Вони є ініціаторами можливих конфліктів за місця спільного користування, мають і суб'єктивне уявлення про “неправильну” поведінку сусідів тощо. Такі люди з найменшого приводу розпочинають сварки, постійно підтримують конфліктний стан і, навіть, нагнітають напруження. Деякі з них ці якості виявляють і в сімейних стосунках, не даючи спокою своїй родині.

Часте вживання алкоголю, яке стало морально-психологічною якістю особи, призводить до порушення її нормальних соціальних зв'язків. Ця прихильність позначається на всьому складі особи й віддзеркалюється, головним чином, на міжособових стосунках, що існують у первинних соціальних групах: у сім'ї, серед друзів тощо.

Така вада тягне за собою низку інших: невиконання сімейних обов'язків; пошук додаткових коштів на купівлю спиртного; звуження кола інтересів; втрата професійних навичок, зниження працездатності, а отже, і продуктивності роботи. Внаслідок цього, людина шукає подібну до себе компанію, в якій може статися її подальша деградація. Хоча в цій компанії її цінують більше ніж на роботі чи в колі колишніх друзів і близьких, стан пригніченості не проходить. Така людина легко піддається тиску, її легше залучити до протиправної чи аморальної справи.

Алкогольне сп'яніння діє на психіку, стимулює процеси збудження, що ставить людину в провокаційну ізоляцію: пробуджує в ній агресивність, статевий інстинкт, управління якими перешкоджається послабленням процесів гальмування. Ця провокаційна позиція виступає постійним криміногенним фактором.

Статева розбещеність потерпілих може бути основою як для провокації зґвалтувань, так і вбивства чи заподіяння тілесних ушкоджень. Нерозбірливість під час вибору знайомих найхарактерніша для зґвалтувань. У таких випадках жінка зовсім не знає чоловіка, який підходить до неї, але дає згоду, щоб той її проводжав, розпочинає з ним розмову. Справжні наміри цього чоловіка вона розуміє дуже пізно. Подальший розвиток подій визначає характер поведінки потерпілої в цій ситуації. Якщо вона усамітнюється з чоловіком, іде до нього додому, особливо якщо не знає, що там “інтимне” середовище, чи запрошує до себе – вона робить крок у ризиковану для себе ситуацію. Особливо це стосується випадків, коли дівчата знайомляться з чоловіками, які перебувають у нетверезому стані.

Нерозбірливість потерпілих у виборі знайомих може сприяти вчиненню інших злочинів, наприклад, пограбувань, крадіжок.

На Київському вокзалі транзитний пасажир з Луганська Г. познайомився з двома місцевими жителями й охоче прийняв їх запрошення зайти в гості. У під'їзді будинку № 8 по вул. Урицького новоявлені приятелі відібрали в дуже довірливого туриста всі гроші й портфель з речами.

Четверо незнайомців, яких 32-річний житель Солом'янського району м. Києва П. впустив до себе в квартиру, побили господаря і відібрали у нього речі. Всього за шість місяців 1992 року по Києву було зареєстровано понад 200 крадіжок із квартир, учинених шляхом зловживання довірою громадян. Для правильної організації віктимологічної профілактики потрібні знання психології потерпілого, що характеризує жертву.

Внутрішній світ людини, що має назву “психіка”, включає в себе три групи психічних явищ: психічні процеси, властивість і стан. При цьому треба з'ясувати, які, по-перше, особливості мислення і пам'яті, повнота сприйняття і аперцепція, мова потерпілого тощо; по-друге, його емоції (страхи, афекти, настрої); психічні процеси (вольова активність, рішучість, стриманість) і, по-третє, темперамент, характер тощо.

У судово-слідчій практиці велике значення має питання про те, чи вміє потерпілий правильно думати, узагальнювати отриману інформацію.

Мислення людини – це узагальнене й опосередковане відображення дійсності через поняття, кожне з яких виражається словом, або кількома словами. Воно допомагає потерпілому правильно продумати ситуацію, що склалася, виявити швидке мислення, знайти вихід із конфліктної ситуації, проаналізувати свої дії і причини вчинення злочинів. Особлива форма мислення – розуміння усної і письмової мови – дає інформацію про культуру, грамотність і розум потерпілого.

Психологічно вивчити особу потерпілого неможливо без оцінки його пам'яті, різні прояви якої потребують, насамперед, запам'ятовування, “зафарбування” сприйнятого матеріалу, а потім зберігання його у свідомості протягом деякого (інколи дуже тривалого) часу. Потерпілий запам'ятовує сприйняття предмета (знаряддя злочину, крадені речі, прикмети зовнішності злочинця), вчинки і дії оточуючих його людей (злочинців, очевидців), свої думки і відчуття (про небезпеку в цій ситуації, характер шкоди), може

з наміром запам'ятати деякі обставини, що сталися (добровільне запам'ятовування). Наприклад, потерпілий після пограбування непомітно для злочинця деякий час спостерігає за ним, слідкує, куди йде грабіжник, намагається запам'ятати прикмети. Інколи потерпілий запам'ятовує факти без будь-якої мети (мимовільне запам'ятовування). Наприклад, потерпілий в дорожньо-транспортній пригоді під час допиту пояснив, що все сталося дуже швидко, але він встиг запам'ятати колір і марку автомобіля, що збив його, хоча й не ставив собі це за мету. Психологи вважають, що для таких випадків характерне запам'ятовування, яке сталося від дії сильних емоцій, хвилювань.

До психічних процесів належать не тільки мислення та пам'ять, а й сприйняття. Воно завжди цілісно і предметно залежить від стану органів відчуттів, досвіду, знань, уваги, спостереження, здатностей розумового розвитку потерпілого, вміння послідовно сприймати й оцінювати різні сторони того, що сталося з ним.

Інколи фізичні, фізіологічні й психологічні причини можуть викликати перекручення дійсності – ілюзії (наприклад, у нічний час може здатися, що злочинець був у чорному костюмі, а насправді – у темно-коричневому). Сприйняття залежить від досвіду людини, його освіти, професії, потреб і мотивів (апперцепція). На основі життєвого досвіду потерпілий може назвати предмети і явища (одяг, знаряддя, характер обставин тощо), пов'язані з тим, що сталося. Наприклад, потерпіла докладно розповіла, який одяг був на злочинцеві, пояснила точність своїх відомостей тим, що вже бачила таке пальто в магазині й може описати фасон, колір тканини тощо.

Сприймання, як будь-який процес пізнання, залежить також від властивостей особи, яка сприймає, її знань та інтересів. Так, при з'ясуванні причин дорожньо-транспортної пригоди потерпілий зазначив, що під час руху автобуса він звернув увагу на низку технічних несправностей автомашини: перебої в роботі двигуна, заповільнене спрацювання гальма тощо.

Цілісні предметні сприйняття виникають на основі відчуттів, які відображають окремі властивості та якості предметів. Потерпілий, який має абсолютно чутливий нюх, зір, дотик, може реагувати на найменший подразник, тому їх повідомлення бувають найповнішими. Наприклад, потерпіла на допиті пояснила, що від чоловіка, який мав намір її зґвалтувати, пахло бензином; інший потерпілий говорив, що грабіжники зникли з місця події на автомобілі, у якого правий задній підфарник горів яскравіше, ніж лівий (пізніше було встановлено, що червоне скло ліхтаря автомобіля незадовго до злочину було замінено на малинове).

Особлива риса психологічної характеристики потерпілого – стійкість, увага, основною властивістю якої вважають зосередженість, обсяг, розподільність тощо.

Однією з форм недостатньої уваги є розсіяність. Люди з підвищеною неуважністю найчастіше стають об'єктами злочинних зазіхань (наприклад, при крадіжках особистого майна). Неуважність властива дітям, а інколи й

дорослим, підліткам, які легко переключаються з об'єкта на об'єкт, що зазвичай призводить їх до трагічної загибелі (наприклад при дорожньо-транспортній пригоді).

Велике значення для розуміння поведінки потерпілого в момент учинення злочину має вивчення його вольових якостей. Вольовий характер дії або вчинку виявляється в тих випадках, коли для досягнення мети доводиться долати внутрішні і зовнішні перешкоди, людина примушує себе зробити щось, незважаючи на перешкоди. Але й вона може утриматися від виконання дії чи здійснення вчинку.

Потерпілі, які мають слабкі вольові якості, потрапляючи у важкі ситуації, ідуть на компроміс, поступаючись своїми моральними переконаннями. Вони боязливі, нерішучі, швидко роблять поступку злочинцеві, виявляють слабкодухість у хвилини небезпеки. Тому в судовій практиці трапляються кримінальні справи, коли потерпілими стають особи, які фізичною силою переважали злочинця, але в момент нападу не чинили опору.

Особи із сильними вольовими якостями, навпаки, у важких ситуаціях виявляють мужність, стійкість, сміливість. Вони здатні мобілізувати всі сили на чинення опору злочинцеві. Такими якостями мають володіти працівники органів внутрішніх справ.

Важливе значення при психологічному вивченні особи потерпілого має оцінка її емоційного стану, емоцій.

Зазвичай потерпілі перебувають у стані, який називається в психології стресовим. Стрес слід відрізнити від інших близьких станів, до яких належать бентежність (внутрішній неспокій, неврівноваженість), фрустрація (внутрішня напруга, роздратованість), дискомфорт (невідповідність фізіологічних і психічних функцій) тощо.

Вивчаючи роль емоцій у кожному конкретному випадку, варто аналізувати злочинні види, ситуацію, що спричинила хвилювання потерпілого в момент учинення злочину; вплив інтуїції на заподіяну потерпілому шкоду. При цьому слід пам'ятати, що одні потерпілі швидко забувають невдачі й неприємності (вони, звичайно, докладно розповідають про те, що сталося), інші довго пам'ятають образу, зберігають злість на особу, яка вчинила злочин.

Якщо емоції регулюють взаємовідносини людини, як організму, із середовищем, то відчуття регулюють її ставлення, як особи, до інших людей, суспільства і виявляються у ставленні потерпілого до праці, себе та інших людей. Наприклад, більшість потерпілих негативно ставляться до порушників громадського порядку.

Особливе значення слід надавати вивченню темпераменту потерпілого. Наприклад, потерпілий із сильним і врівноваженим характером може допомогти слідчому на очній ставці: ґрунтовно розповісти про те, що сталося, відновити подію злочину. Меланхолік через свою вразливість може замкнутися і не повідомити всіх відомих йому даних, що особливо характерно для дівчат та жінок (у справах про зґвалтування). Відчуття

сорому, небажання бачити насильника роблять потерпілих мовчазними, замкненими. У таких випадках слід підготувати їх до очної ставки, попередити про потребу правдивих показань. Сангвінік під час допиту може швидко реагувати на поставлені питання, інколи йому навіть не треба часу на їх обмірковування, він здатний оперативно перемикає свою увагу. Флегматику, навпаки, потрібний час на обмірковування запитань, його варто підбадьорити добрим словом, заспокоїти, вселити надію на те, що злочин буде розкрито, а винного – покарано. Відчуваючи, що холерик перебуває в напруженому стані чи дуже схвильований, слідчий може, не принижуючи гідності потерпілого, зняти з нього напругу.

Потерпілий разом із багатьма своїми особливостями володіє найбільш виразними рисами і властивостями, що виявляються в його діяльності, спілкуванні з людьми. Сукупність усіх цих особливостей дає уяву про характер потерпілого.

Багато рис характеру потерпілого можуть відігравати роль при висуванні тих чи інших версій. Наприклад, убита була боязливою, стороннього в квартиру вона б не впустила, тому слідчий припустив, що вбивство вчинила людина, яка раніше була знайома з нею.

Дуже важливо з'ясувати характер потерпілих у справах про зґвалтування, тілесні ушкодження, замах на вбивство, хуліганство. Зазвичай людина стає потерпілою через свої психічні якості, і її свідчення бувають суперечливі й не постійні. Поведінка потерпілого визначається врівноваженістю характеру. Неврівноважений потерпілий, як правило, своєю поведінкою допомагає настанню злочинного результату, частіше за інших здійснює нерозумні дії, ображає оточуючих його людей, несправедливий до родичів, друзів і близьких товаришів. На підставі проведених характеристик можна припустити, що в тих межах, у яких спостерігається стійкість певних показників, це може сприяти як злочинцеві, так і його жертві, об'єктивуючись у негативній поведінці, що мала місце для вчинення злочину (задовго до нього, чи безпосередньо перед учиненням). Водночас жодний комплекс особистих якостей "потенційного" потерпілого не може свідчити про його фатальну схильність ним ставати. Він може свідчити лише про те, що людина, яка ним володіє, здатна на це за деяких умов. Учinenня злочину стосовно потенційного потерпілого залежить від низки інших взаємодіючих віктимогенних і криміногенних факторів, які є компонентами злочинної ситуації. У цій взаємодії зростає значення негативної поведінки потерпілого як умови, що призводить до вчинення злочину, якщо йому сприяє місце і час підготовки до злочинних дій. Наприклад, однією з умов, що сприяють учinenню крадіжок, пограбувань і розбоїв, є аморальна поведінка самих потерпілих.

Суть різних механізмів взаємодії в таких дозлочинних ситуаціях зводиться до "віктимної провокації", під якою слід розуміти наявність у поведінці жертви, яка причинно пов'язана зі злочином, елементів, об'єктивно шкідливих, що є вирішальним чинником, обумовленим відповідною, небезпечною для суспільства реакцією іншої особи.

Певною мірою роль негативної поведінки потерпілого у вчиненні злочину набула відображення в законі шляхом визнання за нею значення пом'якшуючих відповідальність обставин. Оскільки перелік цих обставин, наведений у ст. 44 Кримінального кодексу України, не є закінченим, то суд може визнати такими негативну, аморальну поведінку потерпілих, що сприяє вчиненню злочину, чи зовні негативну поведінку потерпілих, яка може бути умовою злочинного посягання.

Узагальнення і аналіз даних, отриманих у процесі дослідження потерпілих осіб шляхом їх опитування, показали, що весь цей контингент складається із трьох груп: перша – особи, здатні критично оцінити не лише дії і вчинки інших осіб, а й свої; друга – особи, які вагаються, і третя – потерпілі, які послідовно виявляють неправильну орієнтацію стосовно можливої поведінки в суспільстві. Вони позитивно оцінюють свою негативну поведінку. Крім того, частина потерпілих цієї групи вважає, що у подібній ситуації вчинили б так, як вчинили злочинці.

Отже, основним методом отримання психологічної інформації про потерпілого є дослідження матеріалів кримінальної справи в частині показань свідків, підозрюваного, обвинувачуваного, самого потерпілого, відомості з місця їх роботи і проживання у вигляді виробничих (службових) характеристик, довідок, аналізів перевірок, обстежень тощо; проведення судово-медичного огляду потерпілих, а також судових експертиз (психологічних, психіатричних тощо); постійний нагляд за поведінкою і станом потерпілого під час проведення окремих процесуальних дій з його участю (допитів, слідчих експериментів, очної ставки тощо), використання власних спеціальних психологічних знань, а також залучення спеціаліста-психолога для збору й аналізу даних, що стосуються особи потерпілого.

2. Класифікація і типологія жертв злочинів

Класифікація і типологія жертв злочинів тісно пов'язані з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність правоохоронних органів щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

Вивчаючи особу будь-якої людини (у тому числі злочинця і потерпілого) як суб'єкта того чи іншого виду соціальної діяльності, треба мати на увазі, що між особою та її поведінкою існує нерозривний зв'язок.

Особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття суспільних відносин, – це цілісна сукупність взаємопов'язаних рис, властивостей і якостей учасника і носія цих відносин.

З точки зору теорії ролей, жертви злочинів можуть бути такі, які усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище через різні обставини; стійкими (які неодноразово зазнають нападу) та випадковими (коли особа була об'єктом разового злочинного посягання). Роль потерпілого може бути також відкритою чи прихованою. Саме відкрито-провокуюча роль потерпілого в генезисі злочину призводить до його реального вчинення.

Приховану роль жертва може розпочати “грати” задовго до вчинення злочину через свої віктимні особисті якості, статус, поведінку. Така особа

ніби експонується, виставляє себе мішенню для злочинних посягань. Схожим є поняття *евентуальної жертви* – тієї ж потенційної жертви, але більше детермінованої віктимологічними ситуаціями і вибором самого нападника (наприклад, хулігана).

Латентна жертва – це особа, яка реально постраждала від злочину, але з певних причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку. Тому до латентних жертв мають бути віднесені й ті потерпілі, яким закон надав право вибору – повідомляти чи не повідомляти про злочин, що стався (справи так званого приватного обвинувачення).

Важливо також розрізняти випадки, коли статус потерпілого особа приписує собі без достатніх на те підстав і, навпаки, коли він їй нав'язується. Звідси роль жертви може бути реальною і уявною (мається на увазі її самооцінка). Принципове значення має й виділення персоніфікованих та колективних ролей. Хоча віктимологія займається переважно вивченням конкретних жертв, але не варто не брати до уваги те, що нерідко саме від групової поведінки залежить процес перетворення у жертву як групи осіб, так і окремих її членів.

Проблема класифікації жертв злочинів і, ще більшою мірою, їх типології – надто складна. Адже жертвою злочину може бути будь-яка людина з моменту її народження і до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість кваліфікаційних ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно дотримуватись однієї основної вимоги – віктимологічна класифікація має відображати генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину, з іншого. Цей зв'язок може прослідковуватись у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій базується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, задалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Кримінально-правовий підхід до віктимологічної класифікації здійснив відомий румунський кримінолог Б. Мендельсон. Він розрізняє: жертву, повністю не винну (вона називається "ідеальною"); жертву з незначною провиною; жертву, винну однаково зі злочинцем; добровільну жертву; жертву з провиною більшою ніж у злочинця; жертву, особисто винну у вчиненні злочину; стимулюючу жертву (психічно хворі, малолітні, особи похилого віку). Практична цінність даної класифікації безперечна. Але вона не враховує інші віктимологічні аспекти цієї проблеми.

Комплексний підхід кладе в основу класифікації ступінь віктимності, що відображає в найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи, професійну віктимність, вікову віктимність, віктимну патологію. Це дає можливість виокремити декілька типів жертв злочинів, а саме:

1) *випадкова жертва* – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

2) *жертва з незначним ступенем ризику* – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику і віктимність якої зростає непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) *жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) *жертви необережних злочинів* – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) *жертви умисних злочинів*, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зростає внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також діями третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) *жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку.

У соціально-демографічному і кримінально-правовому аспекті потерпілі класифікуються за низкою ознак, а саме: за віком, рольовим статусом, взаємовідносинами зі злочинцем, за статевою належністю, морально психологічними ознаками, видом і розміром заподіяної шкоди, тяжкістю злочинів, за характером поведінки, мотивом учинення злочинів, окремими видами злочинів, за ступенем вини.

Виділяють також потенційну жертву, яка, на наш погляд, є похідним від віктимності. Ми вважаємо, що *потенційна жертва* – це людина, якій за своїми психічними, психологічними, фізіологічними й іншими властивостями та якостями, за наявності певної ситуації, обстановки або стану може бути заподіяна моральна, майнова чи фізична шкода від злочинного діяння.

Властивість – це наявність хвороби, фізичних та психічних недоліків тощо.

Якість – легкодумність, довірливість, запальність, нестриманість.

Ситуація – наявність людей, світла (у нічний час), нарядів патрульно-постової служби міліції та громадських формувань, транспорту тощо.

Обстановка – час, місце, обставини, що утруднюють або полегшують учинення злочинів.

Стан – сп’яніння, малолітство, вагітність, інвалідність, літній вік, розумова відсталість, самотнє проживання¹.

Окремої уваги заслуговує *типологія* жертв злочинів. Існують різні критерії її визначення.

Залежно від характеру і ступеня вираженості тих чи інших якостей особи, які визначають індивідуальну віктимність, виділяють такі типи жертв:

1) *універсальний* – особи з яскраво виявленими особистісними рисами, що визначають їх високу потенційну вразливість стосовно різних видів правопорушень;

2) *виборчий* – особи, які виявляють високу вразливість щодо окремих видів злочинів (наприклад, особи, які займаються бізнесом), що обумовлено їх поведінкою у сполученні з характером конфліктних ситуацій;

3) *ситуативний* – його представники стають жертвами через збіг обставин, небезпека яких для них є невідворотною (особа стала жертвою внаслідок хуліганських учинків);

4) *випадковий* – люди стають жертвами випадкових обставин (дорожньо-транспортна пригода, стихійне лихо);

5) *професійний* – жертвами стають особи через специфіку своєї професії (працівники правоохоронних органів);

б) *корисний* – поведінка особи спрямована на заволодіння чужим майном;

7) *сексуальний* – потерпілі цього типу роблять спробу вчинити будь-який статевий злочин, унаслідок якого їм же самим заподіюється шкода через опір об’єкта нападу.

Крім зазначених, наприклад, Д. Рівман пропонує такі типи потерпілих: *агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні, нейтральні*².

Існують й інші типології, серед яких жертв поділяють на:

1) жертви, які не пов’язані між собою (відсутність відповідальності жертви). Наявність ситуації, коли жертва випадково стає мішенню для злочинця;

2) необережні (необачні) жертви, які дають привід для переслідування, перебуваючи безпосередньо в небезпечних місцях або одягаючись зухвало тощо;

3) біологічно слабкі жертви: люди похилого віку, підлітки й інші, хто через свій фізичний стан є приманкою для злочинців;

4) соціально слабкі жертви: іммігранти, меншини й інші хто не досить інтегрований у суспільстві;

5) політичні жертви: особи, яких переслідують через їх протидію владі.

Таким чином, різні злочини зумовлюють ті чи інші властивості та якості особи, а також обумовлюють її поведінку. Крім того, поведінка особи може визначатися залежно від криміногенної ситуації, яка має місце в той чи інший момент. Створення найбільш повної типології і класифікації жертв

¹ Див.: Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. _ К., 1999. _ С. 12.

² Див.: Рівман Д.В. Кримінальна віктимологія. _ С.Пб.: Питер, 2002. _ С. 54_68.

сприятиме вжиттю стосовно останніх найбільш ефективних індивідуальних заходів віктимологічної профілактики і зниження ступеня їх віктимності.

3. Поведінка потерпілого від злочину та її характеристика

Роль жертви – суттєвий чинник у вчиненні злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворить її з об'єкта злочину в його суб'єкт (наприклад, у сімейно-побутових конфліктах).

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена як:

а) правомірна, коли жертва реагує допустимим законом способом на суспільно небезпечні дії злочинця або коли вона не створює умов для вчинення злочину;

б) нейтральна, коли між діями жертви і злочинцем відсутній прямий зв'язок;

в) неправомірна, коли дії жертви містять ознаки того чи іншого правопорушення, у тому числі злочину.

Особливе віктимологічне значення має, безумовно, неправомірна поведінка жертви, яка, зазвичай, є джерелом конфлікту і провокацією вчинення злочину. Її форми різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, виявів неповаги до громадського порядку та загально визнаних норм моралі. Випадки неправомірної поведінки потерпілих найчастіше зустрічаються при вчиненні таких злочинів, як убивство, тілесні ушкодження, звалтування, грабежі, розбої тощо.

Поведінка злочинця як об'єкт наукового пізнання особливо рельєфно визначалася в ході дослідження проблем криміналістичної характеристики злочинів. Зміст таких досліджень найчастіше обумовлює мимовільні або усвідомлені переходи від злочину – до поведінки злочинця або події, що розслідується.

У теорії кримінального права та в криміналістиці злочин обґрунтовано інтерпретується як акт вольової поведінки людини. Тому варто погодитися з думкою В.О. Образцова, що системна концепція поведінки злочинця складається з підсистем поведінкових актів особи до, під час і після вчинення злочину³. Приймавши концепцію В.О. Образцова за гіпотезу, проаналізуємо етимологію слова “поведінка”.

Слово “поведінка” означає за словником “спосіб життя, сукупність вчинків і дій кого-небудь”⁴. Кожне зі значень слова “поведінка” підходить до загальної моделі способу “поведінка злочинця”. Відомо, наприклад, яке значення надається в розкритті злочинів з'ясуванню способу життя розкрадачів (перевищення витрат над доходами), убивць (пияцтво та отримані унаслідок убивства гроші) й інших злочинців. Слово “поведінка” застосовно до всіх злочинів, учинених навмисно і з необережності, шляхом

³ Див.: Образцов В.А. Криміналістика: Учеб. пособие. – М., 1994. – С. 167.

⁴ Словарь русского языка: В 4 т. – М., 1959. – Т. 3. – С. 216.

дії або бездіяльності (вчинку). Тому, мабуть, саме поведінку, а не діяльність прийнято розглядати при вивченні кримінально-правових і кримінологічних злочинів⁵.

Із приведеної моделі поведінкового акту можна зробити два висновки: 1) мотив і поведінка детермінуються внутрішніми потребами і чинниками зовнішнього середовища; 2) програмування (моделювання, планування) поведінки – одна із закономірностей підготовки до вчинення навмисного злочину.

Схема поведінки при вчиненні необережного злочину відрізняється від “механізму” вчинення навмисного злочину, спосіб поведінки формується під впливом обстановки і предмета злочину безпосередньо, минаючи мотиваційну сферу і мету.

Поведінка злочинця до, під час та після вчинення злочину – це складна динамічна система, що складається з обмеженої безлічі взаємодіючих систем (елементів). При класифікації елементів цієї системи може бути використана структура поведінки людини взагалі (суб’єкт, мотив, мета, об’єкт, спосіб і наслідки поведінки).

Поведінку до, під час та після вчинення злочину доцільно розглядати в декількох контекстах – онтологічному, практичному і науковому. В онтологічному аспекті – це об’єктивно існуюча система поведінкових актів особи у зв’язку із вчиненням нею злочину. Практичний контекст поняття пов’язаний з відображенням даної системи у свідомості слідчого або іншого суб’єкта діяльності як уявної інформаційної криміналістичної моделі. У науковому аспекті являє собою його типову інформаційну криміналістичну модель – загальну (стосовно до злочинів усіх видів), видову або групову.

Таким чином, *поведінка до, під час та після вчинення злочину* – це система поведінкових актів особи, спрямованих на підготовку, вчинення, приховання злочину, використання кримінального результату, сприяння або перешкоджання розкриттю злочинного діяння або варіант деструктивної поведінки, що свідчить про причетність суб’єкта до вчинення злочину.

Особа і поведінка потерпілого від злочину, як зазначалося вище, мають не тільки кримінологічне, а й кримінально-правове значення, тому що враховуються при розв’язанні питань кваліфікації злочинів і призначення покарання винним.

Кримінально-правова оцінка поведінки потерпілого та її вплив на кримінальну відповідальність залежать, по-перше, від ролі цієї поведінки у вчиненні злочину і, по-друге, від його соціальної, моральної та правової характеристики.

Дослідження показали дуже різноманітну роль поведінки потерпілого в генезисі злочину. Так, за даними В.А. Номоконова, поведінка потерпілого мала такий характер: а) перешкоджала вчиненню злочину, наприклад опір злочинцю – у 26,5 % випадків; б) нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 29,4 % випадків; в) сприяла

⁵ Див.: Ковалев А.И. Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск, 1987. – С. 17-22; Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. – М., 1985. – С. 356-377.

вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення – у 33,4 % випадків; г) провокувала злочин, тобто така, що стала приводом, породила мотив і мету його вчинення – у 10,7 % випадків.

За соціальною, моральною і правовою характеристикою поведінка потерпілих може бути поділена на: 1) побутову, наприклад виконання потерпілим свого службового чи громадського обов'язку, дії з охорони громадського порядку; 2) нейтральну, що не заслуговує ні позитивної, ні негативної оцінки; 3) аморальну, що порушує правопорядок, хоча й незлочинна; 4) злочинну. Три останніх випадки охоплюються загальним поняттям неправомірної поведінки потерпілого. У першому випадку кримінальна відповідальність особи, яка і завдала потерпілому шкоди, як правило, посилюється, у трьох останніх, як правило, пом'якшується аж до повної відмови від визнання завдання шкоди “потерпілому” злочином. В останньому випадку постає питання про кримінальну відповідальність самого “потерпілого”.

Виходячи із цих загальних міркувань, розглянемо конкретні види поведінки потерпілого та їх кримінально-правову оцінку.

Суспільно корисна поведінка потерпілого. Загалом поведінка більшості потерпілих є позитивною. Однак кримінально-правового значення вона набуває тоді, коли, по-перше, злочин вчинено саме у зв'язку із суспільно корисною поведінкою потерпілого; по-друге, коли вона враховується кримінальним законом. Кримінальний закон вказує на суспільно корисну поведінку потерпілого в тих випадках, коли вважає за необхідність посилити кримінально-правову охорону осіб, які виконують певні види суспільно корисної діяльності, конструюючи відповідні склади злочинів, наприклад, ст. 188–190¹; 234–237 КК України, або коли вчинення злочину у зв'язку із суспільно корисною діяльністю потерпілого свідчить про суспільну небезпеку злочину і злочинця (ст. 93 п. “в” КК України). У прихованому вигляді ця ознака міститься і в деяких інших складах, наприклад, тих, що передбачають соціальний статус потерпілого (ст. 58, 180 КК України).

Приведені норми охороняють осіб, які здійснюють спільні види суспільно-корисної діяльності, від погроз, образ, насилля і позбавлення життя, устанавлюючи кримінальну відповідальність або посилюючи її, якщо ці дії були вчинено: а) з метою завадити суспільно корисній діяльності; б) у порядку помсти за її здійснення.

Неправомірна поведінка потерпілого. Випадки неправомірної поведінки потерпілого в практиці нерідкі, особливо при вчиненні таких злочинів, як убивства, тілесні пошкодження, зґвалтування, злочини проти особистої власності громадян і деякі інші. Так, за даними Д.В. Рівмана, негативна поведінка потерпілих (у це поняття він включає і нечинення опору) прослідковується в 70 % випадків убивств, 61,8 % навмисних тяжких тілесних ушкоджень, 52,3 % зґвалтувань і 74 % випадків шахрайства.

Конкретно негативна поведінка потерпілого, що вплинула на вчинення злочину, виявилася, за даними В.С. Мінської, у таких випадках: 15,5 % – при застосуванні насильства, 23,5 % – при спробі застосування

насильства, образах і погрозах, 27 % – при сприянні створення обстановки, яка спричиняє розпалення статевого потягу, 7,4 % – при вчиненні сварок; 2,9 % – при порушенні подружньої вірності; 9,2 % – при необґрунтованих майнових домаганнях потерпілого і 14,5 % – інші форми поведінки.

При вчиненні необережних злочинів у сфері використання техніки, транспортних засобів, порушення правил охорони праці, а також інших правил безпеки важливим чинником є криміногенна роль потерпілих. Наприклад, при вчиненні дорожньо-транспортних злочинів негативною поведінкою сприяли завданню собі шкоди (від загальної кількості потерпілих даної категорії) 26 % водіїв, 50 % пішоходів, 39 % пасажирів, які перебували в близьких стосунках з водіями.

За характером і злісністю порушення моральних чи правових норм, а головне – за роллю в досягненні злочинного результату, вина потерпілого може бути визнана тяжкою чи легкою. Як відомо, неправомірна поведінка потерпілого може створювати сприятливі умови для вчинення злочину чи навіть його спровокувати. У багатьох випадках вона може свідчити про зниження ступеня суспільної небезпеки злочину і злочинця аж до повної відсутності суспільної небезпеки і протиправності поведінки особи, яка завдала шкоди (необхідна оборона, затримання злочинця, деякі випадки крайньої необхідності). Наприклад, у ст. 95, 97, 103, 104 КК України передбачено значне пом'якшення кримінальної відповідальності у зв'язку з неправомірною поведінкою потерпілого, що викликала стан сильного душевного хвилювання чи перевищення меж необхідної оборони: пункти 5 і 6 і ст. 43 КК України визнають ці обставини такими, що пом'якшують відповідальність.

Таким чином, кримінальне законодавство надає важливого значення неправомірній поведінці потерпілого.

Разом з тим, чинне законодавство ще недостатньо враховує цю обставину, що потребує внесення відповідних пропозицій для його удосконалення. За наявності грубої вини потерпілого, що не виключає вини суб'єкта злочину, кваліфікація і караність дій останнього повинні відображати фактичну ступінь вини і завдання ним шкоди. Це, на наш погляд, сприятиме диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Соціологічний підхід до вивчення злочинної поведінки виявляє, що протиставлення людей за принципом: “злочинці – погані”, “ми – хороші” не завжди безперечне, особливо, коли йдеться про осіб, які вчинили злочин у відповідь на негативну, провокаційну поведінку потерпілих, та осіб, які постраждали від цих злочинів, які вони ж самі спровокували. Порівняльне вивчення особи і поведінки таких потерпілих, а також особи і дозлочинної поведінки осіб, засуджених за їх учинення, показало, з одного боку, що особи, які вчинили злочини у відповідь на провокаційну негативну поведінку потерпілого, як правило, характеризуються відсутністю стійких злочинних навичок у порівнянні з тими, хто вчинив злочин такої ж категорії і такого ж характеру, але в іншій ситуації – без елементів провокації.

З іншого боку, низка показників у цілому негативного статусу особи і характер негативної дозлочинної поведінки потерпілих не мають істотних відмінностей від аналогічних показників особи, яка винна у вчиненні злочину. Наприклад, стан сп'яніння під час вчинення злочину; наявність негативних виробничих і побутових характеристик, виданих за місцем роботи і місцем проживання; факт розпиття спиртних напоїв (безпосередньо) потерпілим з особами, які у подальшому будуть засуджені безпосередньо за злочин, вчинений проти нього. Останні обставини особливо характерні для вчинення насильства жінок, генезис яких збільшується поведінкою (у даному випадку аморальною) самих потерпілих.

Таким чином, поведінка потерпілого становить значний інтерес як для кримінального права, так і для кримінології.

Правоохоронні органи при розслідуванні справи, а суди під час винесення по ній судового вироку повинні всебічно дослідити усі можливі нюанси, у тому числі й поведінку потерпілого та його роль у створенні криміногенної ситуації. Це надасть можливість більш точно визначити вину особи, яка вчинила злочин, і призначити їй диференційоване покарання.

ВІКТИМНІСТЬ І ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3. Поняття та ознаки віктимності

Одною з головних категорій віктимології виступає поняття віктимності як специфічного об'єктивного явища. Під віктимністю в кримінології розуміють підвищену здатність з низки суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати “мішенню” для злочинних зазіхань⁶. Віктимність розуміють у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні – масову віктимність Л.В. Франк⁷ визначає як складне кримінальне-правове й соціально-психологічне явище, похідне від злочинності, що виражається в загальній кількості, а також структурі й питомій вазі потерпілих у відповідній групі населення, як функціонально залежний від злочинності феномен, якому властиві свої власні специфічні кількісні та якісні показники стосовно потерпілих від злочинів, характерні для певної місцевості, професії, конкретного періоду часу. Масова віктимність перебуває в прямій залежності від стану злочинності: чим більше суспільство уражене злочинністю, тим вище шанс будь-якого індивіда стати жертвою злочину⁸.

На думку Д.В. Рівмана, будь-яка людина віктимна, оскільки вона перебуває в певній життєвій обстановці й, включаючись у сплетення різних соціальних ситуацій, може стати жертвою злочину. Тобто індивід не здобуває віктимності, навпаки, він просто не може бути не віктимним, тому що є членом суспільства, у якому існує злочинність, а отже, це і об'єктивна можливість стати жертвою злочину⁹.

В.Я. Рибальська вважає, що віктимність – це сукупність стабільних типових соціальних і соціально-психологічних властивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину¹⁰.

Л.В. Ільїна визначає віктимність як особливу властивість потерпілого за певних обставин ставати жертвою злочину¹¹. З цієї позиції до предмета кримінальної віктимології вона включає, насамперед, “...вивчення осіб, потерпілих (у тому числі й загиблих) унаслідок злочину, їх особисті властивості, які перебувають у тому чи іншому зв'язку зі вчиненням злочинном, взаємозв'язку потерпілого з обвинувачуванним, а також дослідження кримінологічних ситуацій”.

Таким чином, віктимність і злочинність не завжди обумовлюють одне одного. Злочинність – явище соціальне, воно зумовлено соціальними

⁶ Див.: Остроумов С.С., Франк Л.В. О віктимологии и виктимности // Сов. государство и право. – 1975. – № 9. – С. 75.

⁷ Див.: Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 6.

⁸ Див.: Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – С. 14.

⁹ Див.: Там само. – С. 13.

¹⁰ Див.: Рибальская В.Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 33.

¹¹ Див.: Ильина Л.В. Уголовно-процессуальное значение виктимологии // Правознавство. – 1975. – № 3. – С. 119.

причинами. Причини кримінологічної віктимності кореняться не тільки в причинах, що обумовлюють існування злочинності, а й у психологічних і біофізичних властивостях особистості. Звичайно, не буде злочинності, не “виявиться” і віктимність. Однак це зовсім не означає, що віктимність впливає зі злочинності.

Тому не можна стверджувати, що поза злочином немає й віктимності. У дійсності це не так. Людина може володіти низкою властивостей та якостей, її поведінка може бути провокуючою, тобто вона буде явно віктимною, але не обов’язково це спричинить протиправну реакцію інших і вона стане жертвою злочину.

Вивчаючи жертву в різних аспектах і її роль у генезисі злочину, кримінальна віктимологія виходить із того, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, але й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних зазіхань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поводження третіх осіб тощо. Сполучення об’єктивних і суб’єктивних чинників і їх взаємодія впливає на здатність тієї або іншої особи стати потерпілою від злочину.

Отже, не є віктимною особа лише тому, що вона є членом суспільства. На нашу думку, пов’язувати віктимність з об’єктивно існуючою можливістю стати жертвою злочину в суспільстві, де є злочинність, це так само, як твердити про те, що всі люди хворі раком, тому що ще існують ракові захворювання й об’єктивно кожний з нас не застрахований від можливості потрапити до онкологічної лікарні¹².

Звичайно, кожен громадянин може стати жертвою злочинної агресії. Однак це не означає, що кожен потерпілий віктимний і став жертвою саме через певні обставини. Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність). Індивід не набуває віктимності у процесі життєдіяльності, а є віктимним із моменту народження і до смерті – він не може не бути віктимним, оскільки живе в суспільстві, у якому не викорінена злочинність, отже, існує об’єктивна можливість стати жертвою злочину¹³.

У багатьох випадках у виникненні мети та подальшому розвитку злочину, як свідчить практика, особисті якості й поведінка потерпілого не відігравали ніякої ролі, не впливали на генезис протиправного діяння. А оскільки властивості та якості особи жертви або її поводження нейтральні для зародження й розвитку злочину, то розглядати віктимність постраждалого немає підстав.

¹² Див.: Полубинский В.П. Виктимологические аспекты профилактики преступлений: Учеб. пособие. – М., 1980. – С. 33.

¹³ Див.: Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология: Курс лекций. – К.: МАУП, 2002. – С. 111.

Таким чином, при визначенні віктимності конкретної людини має йтися про таку здатність ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов'язана з будь-якими особливостями особи й поведінкою самого потерпілого або виниклими на цій основі специфічними взаєминами зі злочинцем. У даному випадку йдеться про роль жертви в механізмі злочинної поведінки.

Роль жертви – це поведінка потенційної жертви перед вчиненням злочину і в момент вчинення злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворить її з об'єкта злочину в його суб'єкт (наприклад, при сімейно-побутових конфліктах)¹⁴. Ця роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на вчинення злочину. Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Зазвичай така поведінка є приводом і джерелом конфлікту.

Жертві може бути завдано шкоди і внаслідок її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли внаслідок поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, нечинення опору діям злочинця.

Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним чином, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Віктимність виявляється не завжди однаково в однієї й тієї ж особи за різних обставин, а в різних осіб – за однакових обставин. На думку В.І. Полубінського, віктимність – динамічна властивість і її ступінь досить важко визначити до того, як людина стала жертвою злочину¹⁵.

Тому при визначенні віктимності конкретної людини має йтися не просто про підвищену здатність ставати жертвою злочину, а лише про таку, яка безпосередньо пов'язана з деякими особливостями особи й поведінки самого потерпілого або з його специфічними стосунками зі злочинцем.

Безумовно, імовірність стати жертвою злочину підвищується або знижується не тільки за наявності або відсутності певних особистих якостей особи і її поведінки, але й від часу, місця й стану, у якому вона перебуває. Звичайно, що в криміногенно неблагополучному районі підвищується небезпека громадянина стати жертвою злочину.

Рівні та види віктимності

Проблема визначення видів віктимності дуже складна. Адже жертвою злочину може стати будь-яка людина з моменту її народження і до смерті.

¹⁴ Див.: Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужґі. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 127.

¹⁵ Див.: Полубинский В. И. Виктимологические основы профилактики преступлений. – М., 1980. – С. 21.

Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює певні труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно додержуватись однієї основної вимоги – віктимологічна класифікація має відобразити генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину, з іншого. Цей зв'язок може прослідковуватись у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо.

Важливою віктимологічною категорією є *вина потерпілого*. *Вина* – це не тільки юридичне поняття, а й соціально-психологічна категорія, що має моральне значення. Адже завдання віктимології – розробити критерії вини потерпілого у співвідношенні з провиною особи, яка вчинила злочин, у межах їх спільної відповідальності перед суспільством, іншими громадянами та самим собою. Віктимологію цікавить також проблема правомірності опору злочинним посяганням, у тому числі самозахист, самопомогу і самоконтроль. Характер протидії злочинцю показує, у якій мірі і яким способом потерпілий чинив йому опір.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій ґрунтується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, задалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокуючою, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого, унаслідок чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках – вчиненню злочину¹⁶. Разом з тим, це не фатальна властивість особи. Загалом ступінь віктимності будь-якої людини може бути зведено до нуля. Все залежить від того, чи людина вибирає найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію.

В.Я. Рибальська виділяє такі рівні віктимності:

- сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що пов'язана з особливостями її соціалізації;
- “безособова” властивість, обумовлена виконанням деяких соціальних функцій – професійна віктимність;
- “вікова” віктимність;
- слідство патологічного стану особи¹⁷.

Матеріали досліджень і дані кримінально-правової статистики свідчать, що *значна кількість протиправних діянь обумовлені поведінкою самої жертви злочину*, а саме:

¹⁶ Див.: Джужа О.М., Моїсєєв С.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 12.

¹⁷ Див.: Рибальская В.Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 33.

- особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів сприйняття), особливим психічним настроєм, пов'язаним з неадекватними діями у звичайній ситуації;

- недбалим ставленням до безпеки своєї особистості, честі, гідності і збереження майна;

- небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, які вже мали місце стосовно нього;

- легковажним ставленням до правил, що покликані охороняти суспільний порядок і безпеку;

- участю в незаконній угоді;

- провокуючою поведінкою.

За своїм характером віктимна поведінка може бути:

- *конфліктною*, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність;

- *провокуючою* (демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо);

- *легковажною* (довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, які неспроможні протистояти нападаючому, створення аварійних ситуацій на шляхах пішоходами й водіями тощо)¹⁸.

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена як:

- *негативна*, тобто така, що провокує злочин або створює для нього об'єктивно сприятливу ситуацію (форми провокації різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, виявів неповаги до громадського порядку та загальновизнаних норм моралі);

- *позитивна*, що виражається у протидії злочинцю, виконанні громадського обов'язку тощо;

- *нейтральна* – така, що не сприяла вчиненню злочину¹⁹.

Відповідно до комплексного підходу, в основу класифікації якого покладено ступінь віктимності, що відображає у найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи; професійну віктимність; вікову віктимність; віктимну патологію, можна виокремити декілька типів жертв злочинів:

1) *випадкова жертва* – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

¹⁸ ДИВ.: Зелінський А.Ф. Кримінологія. Навч. посіб. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82, 83.

¹⁹ Кримінологія. Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Буракова, проф., академика В.П. Сальникова. – С. Пб.: Санкт_Петербург, акад. МВД России, 1998. – С. 157.

2) *жертва з незначним ступенем ризику* – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику, і віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) *жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) *жертви необережних злочинів* – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) *жертви умисних злочинів*, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також дій третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) *жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку²⁰.

В.П. Коновалова виділяє два основних види віктимності:

індивідуальна віктимність – об'єктивно існуюча в конкретній людині особлива особистісна якість, що виражається в суб'єктивній здатності деяких індивідів у чинність сукупності, що утворилася в них, психологічних властивостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна й очевидна для повсякденної свідомості можливість уникнути цього;

рольова віктимність як об'єктивно існуюча в даних умовах життєдіяльності характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від своїх особистісних якостей, піддатися певному виду злочинних зазіхань лише в чинність виконання такої ролі...²¹.

На нашу думку, слід виділити чотири основних рівні віктимності: *індивідуальна, видова, групова, масова*.

Розглянемо зміст кожного із цих понять із позицій кримінальної віктимології.

Індивідуальна віктимність – це, на нашу думку, властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість заподіяння й шкоди протиправним актом. Інакше кажучи, віктимність конкретного індивіда являє

20 Див.: Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 129_130.

21 Коновалова В.П. Віктимность и ее профилактика // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 25.

собою потенційну здатність виявитися в ролі жертви злочину унаслідок взаємодії його особистих якостей із зовнішніми факторами.

Структурний аналіз жертв злочину показує, що індивідуальна віктимність у багатьох випадках виявляється вибірково. Помічено, що люди, які володіють різними якостями, як правило, стають жертвами різних злочинів, а люди з однаковими особистісними, соціальними, демографічними й іншими показниками нерідко стають жертвами однакових за видами злочинів. Це дозволяє говорити про наявність видової й групової віктимності.

Видова віктимність виражається у відносній “схильності” окремих людей ставати через низку обставин жертвами певних видів злочинів.

На нашу думку, видова віктимність дозволяє найбільше повно виділити основні типові риси потерпілих від того або іншого виду злочинів, здійснити типологію жертв. Це має велике практичне значення для розробки системи профілактичних мір захисту осіб, схильних через свої індивідуальні властивості та якості з більшою імовірністю, ніж інші громадяни, ставати жертвами конкретних видів злочинів.

Групова віктимність виражається в загальній для окремих категорій людей, що володіють такими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними або іншими якостями, підвищеної здатності за певних умов ставати жертвами злочинів. Наприклад, є професії, які об’єктивно підвищують можливість людей за певних обставин ставати жертвами зазіхань. Так, працівники міліції, касири, інкасатори, охоронці, представники деяких інших професій за родом виконуваної ними роботи нерідко стають жертвами злочинців. Груповою віктимністю володіють особи, які зловживають спиртними напоями або наркотиками.

Можна говорити про групову віктимність окремих категорій населення, які зазнають фізичного, морального або матеріального збитку через свою національну, расову приналежність та з інших соціальних причин. Прикладом групової віктимності на соціальному рівні є особи похилого віку, які через свої особисті якості групової віктимності є більше схильними ставати в певних життєвих ситуаціях жертвами протиправних актів у порівнянні із середньовіковими категоріями населення.

Терміном “масова *віктимність*” ми визначаємо об’єктивно існуючу реальність певної частини людей через свої суб’єктивні якості зазнавати фізичного, морального й матеріального збитку від злочинних зазіхань. Оскільки підвищена здатність конкретних осіб ставати за деяких обставин жертвами виявляється під час вчинення злочину, то масову віктимність можна визначити як стан і структуру сукупності потерпілих від злочинів унаслідок їх віктимної схильності.

Кримінологічне значення вивчення віктимності

Кримінологічне значення вивчення віктимності осіб полягає в тому, що розподіл жертв за певними ознаками тісно пов’язаний з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність

правоохоронних органів щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

Для досягнення поставленої мети набуває значення класифікація жертв злочинів залежно від статі, віку, професійної приналежності, морально-психологічних особливостей особи (що сприяє швидкому складанню особистісно-віктимологічної типології) тощо.

Класифікація жертв *за статтю* важлива не лише тому, що жертвами окремих деяких злочинів можуть бути тільки жінки, а з огляду на певні елементи, характер поведінки, що типова для ситуації, у якій завдається шкода.

Класифікація жертв *за віком* необхідна вже тому, що підвищена віктимність, наприклад, неповнолітніх і осіб похилого віку зумовлює необхідність розробки спеціальних заходів віктимологічної профілактики.

Посадове становище і професійна діяльність також можуть зумовлювати підвищену віктимність, і останнім часом ця підстава стає дедалі актуальнішою. Як зазначалося, до такої категорії осіб належать працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, які працюють уночі.

Важливе значення має також класифікація жертв за ознаками їх ставлення до особи, яка завдає шкоди, і, насамперед, за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину “працюють” статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю й наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливність; сміливість і доброта; фізична сила і слабкість тощо. Усі зазначені якості виявляються в поведінці і за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів. Вивчення віктимності за морально-психологічними ознаками необхідно, насамперед, для характеристики категорій злочинів, у яких зазначені риси особи жертви є основою способу й форми вчинення злочину або приводом до вчинення злочину.

Отже, класифікація жертв необхідна не тільки для їх вивчення, а й переважно для організації спеціального напрямку попереджувальної роботи – віктимологічної профілактики.

ВІКТИМІЗАЦІЯ

Поняття та ознаки кримінологічної віктимізації

Лінгвістично слово “віктимізація” означає процес. Тому віктимізація розглядається як процес перетворення людини (соціальної спільноти) в жертву будь-якого негативного явища. Особливість віктимізації полягає в тому, що цей процес не заданий спеціально суспільством, а тому й не стимулюється ним у суспільних цілях. Цей процес – негативний для суспільства й окремих людей, за своєю суттю він є результатом несприятливих відхилень від позитивного суспільного розвитку, а тому повинен попереджуватися або припинятися.

Сучасне людство до середини ХХ століття прожило в умовах ризику, більшість з яких створювали й створюють для людей ризик стати жертвами негативних явищ. Існує явна тенденція до збільшення кількості цих “ризикованих” ситуацій.

На наш погляд, поняття “віктимізація” являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об’єктивно існує й може вимірюватися кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних та якісних характеристик потерпілих від злочинів. Таким чином, віктимізацію можна розглядати як загальну сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній спільноті) майнової, фізичної або моральної шкоди злочином. У цьому значенні поняття віктимізації як узагальнення всієї реалізованої віктимності найбільш відповідає поняттю злочинності, що є деякою мірою узагальнення людської деструктивності та реалізується в злочинах.

Характеристики віктимізації відображають, як правило, усереднені закономірності розподілу злочинності з обліком латентної її частини в тій або іншій країні за минулі кілька років.

Крім того, характеристики віктимізації відображають усереднений розподіл злочинів середньої тяжкості та мають найменший ступінь латентності.

Зазначені вище закономірності дають нам змогу виявити певний зв’язок між злочинністю і віктимізацією: чим вищий рівень злочинності, тим нижчий ступінь віктимізації у випадках, коли суспільство стурбовано станом злочинності, і, навпаки, стабільність у соціальних відносинах знижує страх перед злочинністю, вирівнює показники віктимізації та злочинності.

Так, родоначальник вітчизняної віктимології Л.В. Франк визначає віктимізацію як “... процес перетворення в жертву злочину як на одиничному, так і на масовому рівні”. Розвиваючи це визначення, Л.В. Франк наводить терміни, похідні від поняття віктимізації: віктимізувати означає

перетворювати будь-кого в потерпілого; віктимізуватися – бути перетвореним у жертву; віктимізатор – особа конкретного посягання або той факт, якому належить основна роль у процесі віктимізації²².

У літературі трапляється критика визначення віктимізації, даного Л.В. Франком. Деякі автори зауважують неможливість визначення одним терміном таких двох самостійних явищ, як процес і його результат. Так, Д.В. Рівман зазначав, що під віктимізацією він розуміє лише процес реалізації віктимності особи під час злочинного посягання відносно особи, а стан реалізованої потенційної віктимності позначає терміном “віктимність-результат” або “реалізована віктимність”²³. В останній своїй роботі, однак, і він зауважує, що віктимізацію варто розглядати у двох аспектах – “...індивідуальному (віктимізація окремого суб’єкта від конкретного злочину) і масовому (безліч, сумарне вираження актів віктимізації, в остаточному підсумку, як віктимізація від злочинності)”²⁴.

На нашу думку, процес перетворення в жертву злочину завжди має своє завершення – становлення особи жертвою, потерпілою від злочину, тобто результат такого процесу. Ці явища тісно взаємозалежні й незмінно впливають одне на одне. Вже той факт, що особа піддалася злочинному посягання (віктимізація як процес), незважаючи навіть на те, що злочинний намір може бути не доведений до кінця, робить особу, відносно якої було спрямовано посягання, віктимізованою (віктимізація як наслідок) жертвою в тому розумінні, як описує це поняття Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину й зловживання владою²⁵.

Для проведення статистичних досліджень і складання на їх основі віктимологічних оглядів основне значення має саме віктимізація як результат перетворення особи в жертву злочинного посягання.

Віктимізація загалом складається з усіх потерпілих від злочину, зареєстрованих і латентних, незалежно від ступеня віктимності, сприяння або навіть прямої провини самих потерпілих²⁶. Таким чином, віктимізацію можна розглядати як загальну сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальної спільноті) фізичної або моральної шкоди злочином (злочинністю).

Діалектика віктимізації і криміналізації особи (і навпаки) допомагає пояснити і глибше вивчити поширений тип, в якому досліджуються або поєднуються дві соціальні ролі. Такий можливий стан особи становить значний інтерес не тільки для класифікації і типології потерпілих, а й для злочинців. Її слід брати до уваги, на наш погляд, і при вирішенні багатьох питань кримінальної політики і судової практики.

²² Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977.

²³ Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975.

²⁴ Ривман Д.В. Виктимологический аспект аналитической работы в органах внутренних дел. – Л., 1977.

²⁵ Див.: Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину й зловживання владою.

²⁶ Див.: Полубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М., 1980.

Кількісні та якісні характеристики кримінологічної віктимізації

Як відомо, важливим поняттям кримінологічної віктимології є віктимізація. Терміном “віктимізація” позначають і процес “перетворення” особи в жертву злочину, і результат цього процесу, що виявляється як на одиничному, так і на масовому рівні. Іншими словами, віктимізація є, по-перше, процес перетворення в жертву, по-друге, визначений сукупний результат учинених злочинів, що характеризується якісними і кількісними показниками сукупності членів товариства або сімей, які постраждали від злочинів, злочинності загалом. Вона може бути обмірювана в абсолютних і відносних розмірах, виходячи з числа потерпілих від злочинності, окремих видів злочинів і виду заподіяної шкоди. Отже, загальна картина віктимізації – це загальна віктимологічна картина злочинності, що характеризується даними про потерпілих, часом, місцем, засобом перетворення їх у жертви. При цьому, на думку В.І. Полубинського, можуть бути визначені коефіцієнт, індекс віктимізації, що вказують на те, скільки осіб, хто, коли і чому перетворені в жертву внаслідок тих або інших злочинних зазіхань.

Для забезпечення потреб попередження злочинності велике значення мають рівні віктимізації. Виділяють два таких рівні: перший – складається з даних про безпосередніх потерпілих від злочину (переважно – потерпілі, які фігурують у кримінальній справі або виявлені під час соціологічного дослідження); другий – із даних про членів сімей потерпілих, фактично також постраждалих від злочинних посягань.

Дані про віктимізацію служать базою для розрахунку коефіцієнта віктимності, що визначається як відношення числа потерпілих із віктимної характеристикою або числа віктимізованих сімей до загального числа віктимізованих осіб або сімей загалом. Коефіцієнт віктимізації – це відношення всіх потерпілих від злочинів осіб (сімей) до загального числа осіб (сімей), які мешкають на визначеній території.

Із поняттям віктимізації пов'язане і таке специфічне поняття кримінологічної віктимології, як віктимність.

Віктимізація, виступає такою ж мірою узагальнення для віктимності, як злочинність для злочину, може бути виражена в подібних показниках.

Це природно, оскільки опис первинної віктимізації сьогодні має бути більш глибокий, ніж це вважається можливим зробити на підставі даних кримінальної статистики, аналіз злочинності і її складових, ураховуючи латентність значної частини злочинів, що вчиняються. Аналізуючи віктимізацію, необхідно враховувати:

- 1) стан віктимізації як загальний інтерактивний показник, що описує особливості кількісного, тимчасового й територіального розподілу віктимності і її структурних елементів на визначеній

території, що обчислюється в абсолютних і відносних (коефіцієнтах) показниках;

2) структуру віктимізації, у тому числі й типи та види злочинів, а в подальшому і типи віктимної активності;

3) динаміку віктимізації, що описує процес і закономірності розподілу віктимності в часі;

4) географію, екологію й топографію віктимізації, що описує особливості та закономірності розподілу віктимності в просторі стосовно до економіко-географічних характеристик регіонів, екологічних характеристик середовища перебування соціальних груп, характеристик у просторі, конкретних криміногенних ситуацій.

Віктимізація, по-перше, є процес перетворення в жертву; віктимізувати – означає перетворювати будь-кого в потерпілого, віктимізуватися – бути перетвореним у жертву.

Іноді вживається і термін “віктимізатор” (особистість конкретного посягателя, або той чинник, якому належить головна роль у процесі віктимізації); по-друге, для віктимологічних досліджень, особливо статистичного характеру, найбільше значення має поняття “віктимізація” як певний сукупний результат учинених злочинів. Саме в цьому значенні ми будемо досить широко користуватися терміном “віктимізація” в подальшому викладенні матеріалу.

Так, наприклад, віктимізація серед населення характеризується якісним і кількісним показниками сукупності членів суспільства або сімей, які постраждали від злочинів, злочинності загалом. Вона може бути вимірена в абсолютних і відносних величинах виходячи з кількості потерпілих від злочинності, окремих видів злочинів і виду спричиненої шкоди. Отже, загальна картина віктимізації – це, по суті, загальна віктимологічна картина злочинності, яка характеризується даними про потерпілих, час, місце, спосіб їх віктимізації. При цьому можуть бути підрахований коефіцієнт віктимізації та її індекс.

Індекс віктимізації характеризує співвідношення питомої ваги жертв злочинів певної статевої, вікової або соціальної групи в їх загальному числі до питомої ваги цієї ж групи в загальній чисельності населення.

Обчислюється за такою формулою:

$$I_v = \frac{P_{вж}}{P_{вн}},$$

де: I_v – індекс віктимізації;

$P_{вж}$ – питома вага жертв певної групи в їх загальному числі;

Пен – питома вага цієї ж групи в загальній чисельності населення.

Найбільш віктимізовані вікові групи населення, а саме: 15–20 років (індекс віктимізації склав 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 (2,38); 41–50 років (1,73). Найнижчий індекс віктимізації осіб у віці 60 років і більше (0,08) (дані А.О. Глухової).

За даними В.Е. Квашиса, індекс віктимізації такий: 40–49 років (2,53); 30–39 років (2,34); 20–29 років (2,32); до 19 років (0,21); старші 60 років (0,62); особи з вищою освітою (3,00). Як показали перші ж дослідження, проведені в Україні, абсолютна величина та відносна поширеність віктимізації серед різних категорій громадян і громадських груп неоднакові. Тому вірогідність стати потерпілим від злочину розподіляється серед населення нерівномірно.

Досліджуючи жертву в різних аспектах та її роль у генезисі злочину, віктимологія виходить з того, що поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпутною, іноді – провокаційною, а тому небезпечною для самої себе, що збільшує можливість стати жертвою злочинного посягання. У цьому плані додаткове значення мають й інші характеристики особистості: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професії, готовність діяти в критичній ситуації належним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників (не обов'язково усіх) і їх взаємодія впливає на “здатність” тієї чи іншої особи стати потерпілою від злочину. Саме ця підвищена здатність людини через низку духовних та фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати “мішенню” для злочинних посягань і названа віктимністю.

Статистичні закономірності розподілу зв'язків і відносин, що характеризують віктимізацію, певних контингентів потерпілих вивчені поки що недостатньо. Але низка характерних особливостей, виявлених нами під час проведення конкретних віктимологічних досліджень, дозволяє на базі аналізу добутого емпіричного матеріалу висунути для дискутування проблему організації віктимологічного напряму профілактики злочинності та її практичного рішення.

Розвиваючи думку про безпосередніх і опосередкованих потерпілих, про різні кола жертв від спільного для всіх соціального зла – злочинності, можна передбачити, що існує кілька рівнів віктимізації.

Перший, “первинний”, складається з даних про безпосередніх потерпілих від злочину, від його прямого впливу. Переважно це потерпілі, які фігурують у кримінальній справі або виявлені в результаті конкретно-соціологічних досліджень (латентні жертви від прямого впливу).

Другий рівень, “вторинна” віктимізація, складається з даних про членів сім’ї потерпілих, фактично також потерпілих від злочинних посягань, учинених хоча б лише проти одного члена сім’ї (кишенькова крадіжка грошей в одного з членів сім’ї при веденні загального господарства – це віктимізація всіх інших членів сім’ї, сім’ї загалом). Більше того, у деяких випадках сім’я та її члени сприймають себе жертвами більшою мірою, ніж безпосередньо потерпілий, визнаний юридично по кримінальній справі, наприклад вчинюється статевий злочин стосовно малолітніх; часто при вчиненні насилля стосовно дружини чоловік вважає себе більшою мірою потерпілим, ніж сама жертва. Тому особа, яка вчинює злочин, спрямовує його на одного, таким чином торкається інтересів не лише потерпілого, а й інших його близьких родичів, сім’ї. Такі ситуації повинні бути вивчені та зафіксовані в законодавстві, нашій кримінальній політиці, статистиці, профілактичній діяльності, правовому вихованні й правовій пропаганді.

Третій рівень, “третинна віктимізація”, становлять потерпілі від злочинів непрямого впливу і не спрямованих проти конкретної особи, сім’ї. Цей рівень віктимізації створюється, виявляється у зв’язку зі злочинами, вчиненими, головним чином, стосовно трудових колективів підприємств і організацій у цілому. Велике розкрадання на тому чи іншому підприємстві завдає шкоди не тільки власності загалом, і не лише даному підприємству як юридичній особі, а й колективу працюючих на цьому підприємстві. Більше того, врешті-решт шкода завдається (матеріальна, моральна) кожному члену колективу окремо (зменшуються неподільні фонди підприємства, премії тощо).

Можна виділити четвертий рівень віктимізації, коли потерпілим стає населення усього району, регіону, велика кількість людей одночасно (наприклад, при злочинному забрудненні навколишнього середовища, масовому випуску недоброякісної продукції, порушенні правил, боротьби з епідеміями тощо).

І, зрештою, може бути виділений п’ятий рівень віктимізації у тих випадках, коли вчиняються так звані міжнародні кримінальні злочини, злочини проти людства. Прикладів такої віктимізації історія знає багато (геноцид, злочинне знищення мирного населення під час війни).

Для актуальних проблем боротьби зі злочинністю мають значення, головним чином, перші два, та значною мірою третій, рівні віктимізації. Дані про віктимізацію повинні стати базою для визначення й уточнення понять віктимності та її коефіцієнта. Коефіцієнт віктимності може розглядатися як відношення числа потерпілих із віктимною характеристикою чи числа сімей, віктимізованих унаслідок віктимогенних дефектів у структурі сімейно-побутових відносин, до загального числа віктимізованих (сімей) у цілому. А коефіцієнт віктимізації – це відношення всіх потерпілих від злочинів осіб (сімей) до загального числа осіб (сімей), які проживають на певній території чи належать до певного об’єкта.

При визначенні рівнів віктимізації беруться до уваги всі вікові категорії, оскільки на відміну від злочинців потерпілими можуть стати особи будь-якого віку. Дані досліджень контингенту потерпілих від злочинів в Україні показали, що насправді їх вік розподіляється від двох до дев'яноста років, не враховуючи новонароджених.

“Віктимізація” і “злочинність” – категорії, нерозривно пов’язані одна з одною. Віктимізація є складовою частиною процесу криміналізації суспільства. На рівні масового явища віктимізація завершує процес формування злочинності й, отже, без віктимізації немає злочинності й навпаки.

Інша справа, коли йдеться про поняття, що свідомо не збігаються. З різних об’єктивних і суб’єктивних причин статистика злочинності далеко не повністю відтворює реальні масштаби віктимізації. І не випадково світова практика шляхом широких віктимологічних досліджень фіксує в різній мірі значні “ножиці” між даними статистики й віктимізацією, тобто реальною ситуацією, пов’язаною із заподіянням шкоди.

Сучасний стан кримінологічної віктимізації в Україні

Сьогодні найбільш незахищеною фігурою в кримінальному процесі є потерпілий від злочину, якому не тільки заподіюється фізична, майнова й моральна шкода, особливо внаслідок учинення насильницьких, корисливо-насильницьких і корисливих злочинів, але цей збиток не завжди й не повною мірою відшкодовується йому в процесі слідства, суду та виконання вироку. Відповідно до чинного законодавства й на практиці питанню захисту прав жертв злочину в Україні не приділяється належної уваги. На жаль, у нас ще не розроблений і не прийнятий закон про охорону прав жертв злочинів. І це при тому, що Генеральною Асамблеєю Організації Об’єднаних Націй ще 29 листопада 1985 року прийнята Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, що проголосила правовий захист кримінальних жертв одним із пріоритетних завдань кримінальної юстиції, забезпечення їм доступу до механізмів правосуддя на всіх стадіях кримінального процесу, повне відшкодування їм фізичного, майнового та морального збитку у формі реституції й компенсації. У дусі цієї Декларації в багатьох розвинених країнах світового співтовариства (США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Голландія, Австралія, Швеція та інші) прийняті спеціальні закони про захист прав потерпілих від злочинів, створені національні служби й фонди допомоги жертвам злочинів.

В Україні вживають заходів у напрямі реалізації положень Декларації ООН від 29 листопада 1985 року. Відповідно до чинного в Україні законодавства, потерпілий є самостійним учасником кримінального процесу, наділеним низкою прав та обов’язків.

Правоохоронні органи проводять певну роботу з профілактики віктимізації населення від тяжких насильницьких, корисливо-насильницьких

та інших злочинів, втілення в життя одного з основних положень вітчизняного й міжнародного права – повного відшкодування потерпілим від злочинів заподіяної їм майнової, фізичної та моральної шкоди. На це питання постійно звертається увага при підведенні підсумків роботи центральних і місцевих органів та установ кримінальної юстиції. У 2004 році порівняно з 2003 роком відшкодування майнового збитку, заподіяного злочинами, зросло з 71,4 до 73 %. Проводяться цільові заходи віктимологічної профілактики.

Сьогодні, на жаль, відсутні наукові методики визначення грошових еквівалентів завданої потерпілому фізичної, матеріальної та моральної шкоди внаслідок учинення злочину. Якщо матеріальні втрати жертв злочину можна відносно вірогідно підрахувати за низкою параметрів, які підтверджуються офіційними документами (вартість викрадених товарно-матеріальних цінностей, витрати на лікування в клініках, оздоровчу реабілітацію в диспансерах, санаторіях, лікування вдома, фінансові витрати на похорони й ритуальні обряди, установку пам'ятників тощо), то грошове вираження морального збитку, заподіяного потерпілому від злочину (фізичний біль від тілесних ушкоджень, психічні розлади у зв'язку зі смертю близьких людей, установленням інвалідності, втратою життєвих перспектив у праці, навчанні, творчості, особистому житті тощо) має бути зафіксовано у вироках судів.

У роботі із профілактики віктимізації населення істотне значення можуть відігравати індивідуальні засоби захисту від злочинних посягань (газові пістолети, електрошокери, балончики з паралізуючими аерозолями та інше), але нині вони не набули поширення через їх дорожнечу. При анкетуванні осіб, які потерпіли від найпоширеніших і соціально значимих насильницьких злочинів (навмисне вбивство, навмисне тяжке тілесне ушкодження, хуліганство, зґвалтування, менш тяжке тілесне ушкодження, розбій, грабіж, вимагання майна), виявлено, що індивідуальні цінності самозахисту мали тільки окремі з них.

Таким чином, у зв'язку зі зростанням рівня злочинності в нашій країні, активна кримінальна віктимізація населення вимагає вжиття більш ефективних заходів протидії цьому негативному явищу, які знизять ризик стати жертвою злочинних проявів, допоможуть засвоїти необхідні правила поведінки в передзлочинних та злочинних ситуаціях, навчать елементарним правилам самозахисту, у тому числі з використанням технічних засобів і методів, забезпечать правовий захист прав і законних інтересів жертв кримінального насильства, вжиття важливих заходів для втілення в життя вимог Декларації ООН від 29 листопада 1985 року основних принципів правосуддя для жертв злочинів щодо недопущення зловживань владою.

Рівень віктимізації відображає не тільки досвід спілкування жертв із правопорушниками, а й віктимні перцепції населення, їх відчуття особистої й соціальної безпеки, зміни в соціальній політиці, політиці страхування, вплив засобів масової інформації, суспільний настрій в цілому.

Характеристики віктимізації відображають, як правило, усереднені закономірності розподілу злочинності з обліком латентної її частини в тій або іншій країні за минулі кілька років.

Немає потреби зупинятися на описах основних закономірностей поширення злочинності у світі. Абсолютний і відносний показник росту, відставання соціального контролю від тенденцій девіантності зазначаються фахівцями в цій галузі. Практично, починаючи з 50-х років, кількість учинених злочинів у розвинених країнах подвоюється кожні десять років зі стабільним темпом приросту від 5 до 10 % за рік. Зазначена тенденція спостерігається в більшості європейських країнах.

На основі даних кримінальної статистики, а також аналізу матеріалів преси встановлено, що найпоширенішими видами злочинних проявів є: обман споживачів – 40 %; крадіжки (житла, дачних ділянок, автомобілів; кишенькові крадіжки тощо) – 41 %; грабежі – 11 %, хуліганські прояви – 8 %; нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості – 15 %; інші злочини – 14 %. В 11 % випадках одні й ті самі особи тричі ставали жертвами злочинних посягань, у 22 % випадках – двічі. Із загального числа жертв протягом п'яти років 36 % осіб щонайменше один раз стали жертвою. Частка віктимізації становить приблизно (за отриманими результатами) 36 %.

Диференційований аналіз віктимізації в Україні показав, що в селах віктимність удвічі нижче, ніж у містах за всіма видами злочинів.

Дослідження проблеми страху перед злочинністю показало, що рік у рік рівень стурбованості за свою безпеку не знижується. У середньому по Україні кожен четвертий громадянин побоюється стати жертвою злочину.

Чим більше вік громадянина, тим більше його страх перед злочинністю. Що стосується місця проживання, то ми можемо зауважити, що чим більше чисельність населеного пункту, тим вище рівень незахищеності людей, значна кількість громадян уникають деяких вулиць і місць уночі, тому що вони почувають себе в небезпеці.

Як у міській, так і в сільській місцевості у жінок страх перед злочинністю вище ніж у чоловіків. У селах 81,7 % чоловіків спокійно або досить спокійно почувають себе вночі у своєму районі (у містах – 77 %). У жінок це співвідношення 53 й 66,7 % відповідно.

Отже, ми дійшли таких висновків:

1. Проблема страху завжди входила в рамки віктимологічних досліджень й у зазначеному змісті повинна розглядатися як категорія не тільки психологічна, але й віктимологічна, це має важливе значення для організації віктимологічної профілактики.

2. У суспільстві зростає страх стати жертвою. Проблема безпеки й захисту від злочинних посягань хвилює людей не менше (а інколи – навіть

більше), ніж інфляція, безробіття та зростання цін. У цілому показники тривоги населення залишаються стійкими, а регіональні відхилення характеризуються, насамперед, більше особливостями конкретної кримінологічної ситуації, ніж загальними соціальними закономірностями.

3. Страх перед злочинністю варто розглядати на фоні загального рівня життя.

Отже, стрімка зміна політичної та економічної обстановки в нашій країні, фрустрація населення та зростаюча аномія не могли не позначитися на кримінальних перцепціях і фобіях населення. Крім того, відсутність довгострокових віктимологічних досліджень не могло не позначитися на якості отриманої інформації. У цьому зв'язку аналіз тенденцій віктимізації в пострадянському просторі показує більше одиничні виміри, ніж закономірності: останнє вимагає застосування дорогих механізмів досліджень